

УДК 343.24

Михайло Яцишин,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри теорії

та історії держави і права

Волинського національного університету

імені Лесі Українки

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРОЦЕСУ

Визначення та удосконалення пріоритетів кримінально-виконавчого процесу є важливою теоретико-методологічною проблемою сучасних досліджень у даній галузі. Проаналізовано роботу в напрямі удосконалення і реалізації системи виконання покарань.

Ключові слова: принципи кримінально-виконавчої політики, виконання кримінальних покарань, організаційно-правові засади.

Актуальність теми визначається необхідністю усвідомлення сутності кримінально-виконавчого процесу, його видових особливостей та індивідуальних ознак, у тому числі зумовлених зв'язком національного процесу в цій сфері правовідносин з міжнародно-правовим. Саме у цій галузі діяльності застосування кримінальних покарань завжди було і залишається найбільш вразливим у житті суспільства та державної політики, оскільки йдеться про застосування примусу і, відповідно, правообмежень до особи.

Тому метою даного дослідження є вироблення теоретичних основ кримінально-виконавчого процесу як феномена правовідносин, визначення його сутнісних характеристик та особливостей їх виявлення в умовах сучасної України, а також з'ясування проблем здійснення національного законодавчого процесу в цій сфері, і на цій основі формування методологічних підходів до його удосконалення. Вирішення таких завдань можливе лише за умови невідкладної розробки наукової теорії кримінально-виконавчого законодавчого процесу, що є особливо актуальним в умовах здійснення в Україні широкомасштабної правової реформи.

Багатоаспектний характер кримінального процесу

Незважаючи на те, що протягом останніх десятиліть кримінально-виконавче право і відповідна галузь науки виділили-

ся як самостійні у системі національного права і юридичної науки, прийнято Кримінально-виконавчий кодекс (2003 р.), а слідом за ним і цілу низку інших законних та підзаконних актів, склалася певна правозастосовча практика та досвід їх регулювання і використання, існує реальна потреба у виявленні проблемних моментів, пов'язаних, перш за все, з: а) низькою ефективністю і суперечливістю кримінально-виконавчого законодавчого процесу; б) відсутністю логічного сенсу в багатьох підзаконних нормативних актах через недотримання у них співвідношення із законами держави або через невідповідність останніх сутності конкретно-історичних умов сучасної України; в) недосконалістю юридичної техніки деяких нормативних актів, порушення процедури їх прийняття та реалізації; г) несформованістю певного комплексу прав та визначень основних напрямів діяльності органів держави в сфері застосування покарань та інших обмежуючих заходів; ґ) незадовільним станом понятійного апарату чинного кримінально-виконавчого законодавства та ін.

Як влучно зауважив з цього приводу О. І. Ющик — сучасний дослідник теоретичних проблем законодавчого процесу, невинувато мало уваги приділяється теоретичному дослідженню таких актуальних проблем для теорії і практики, як галузева побудова системи законодавства, визначення предмета закону, співвідношення понять нормотворчості, правотворчості та законотворчості, розмежування за-

конодавчої та підзаконної нормотворчості, дослідженню питань юридичної та законодавчої техніки, питань організації управління законодавчим процесом тощо. Важливо не лише знати, хто і як творить закони держави, а й чому саме у такий, а не інакший спосіб; чому саме такі, а не інші закони приймаються в той чи інший період; нарешті, потрібно навчитися прогнозувати і планувати законотворення, ефективно управляти законодавчим процесом на основі пізнання його необхідності.

На думку дослідника, без цього законодавча діяльність позбавляється чітких теоретичних орієнтирів, здійснюється загалом стихійно, методом спроб і помилок; непродуктивно витрачаються інтелектуальні, морально-психологічні, фізичні зусилля багатьох політиків, фахівців, учених, не кажучи про значні матеріальні втрати у даній сфері діяльності та негативні соціальні наслідки існування недосконалого законодавства [1].

У цілому можна погодитися із визначенням науково-практичного інтересу до становлення кримінально-виконавчої та кримінологічної політики О. М. Джужі, який вважає, що даний напрям державної політики повинен мати більш чітко виражену державну доктрину щодо протидії злочинам у даній сфері суспільних (у тому числі правових) відносин; законодавчу і підзаконну нормативну базу, яка також потребує подальшого удосконалення; концептуально визначений особливий вид соціальної діяльності, спрямованої на активну протидію злочинам та іншим правопорушенням, безпосередньо в кримінально-виконавчих установах; наукову теорію і відповідний дослідницький інструментарій щодо вивчення і подолання проблем, які існують у сфері виконання покарань. Зміст даного процесу має включати:

1) розробку і реалізацію цілей і завдань держави у сфері застосування та безпосереднього виконання кримінального покарання;

2) визначення засобів, форм і методів діяльності державних органів і підрозділів судової та правоохоронної системи відповідно до Конституції України, чинного законодавства та підзаконних актів;

3) забезпечення організаційно-управлінської функції виконання стратегічних і тактичних завдань даного напрямку [2].

Зважаючи на вищевикладене і враховуючи багаторівневий та багатоаспектний характер кримінально-виконавчого процесу, доцільно виділити такі його рівні:

- концептуальний, що передбачає розробку теоретичних основ і наукові дослідження, які б дали змогу сформулювати і обґрунтувати ідеї соціальної та правової сутності й необхідності адекватності із законом та загальнолюдськими цінностями і принципами моралі;

- законодавчий — на рівні забезпечення розробки нових і удосконалення чинних правових основ діяльності кримінально-виконавчої системи відповідно до державної кримінальної політики;

- нормативний рівень, що передбачає формування та удосконалення на основі Конституції України та чинних законів відомчої та міжвідомчої нормативної бази, що регламентує діяльність державних органів у даній сфері;

- управлінський — щодо організації та здійснення керівництва реалізацією правозастосовчого та запобіжного процесу, керівництва практикою в системі виконання покарань, її підрозділів та забезпечення належного і ефективного застосування сил, засобів, форм і методів впливу;

- правозастосовчий рівень, що представляє собою безпосередню правозастосовчу діяльність посадових осіб системи кримінальних покарань у сфері виконання запобіжних заходів та забезпечення режиму тримання.

Уявне узагальнення процесу виконання—відбування покарання, на думку А. Х. Степанюка — провідного вченого з визначення сутності та принципів кримінально-виконавчої діяльності [3], можливе лише на основі пізнання концептуальних положень загальної теорії права, а також таких галузевих юридичних наук, як кримінальне, кримінально-процесуальне право, кримінологія. А для створення категоріальної сітки теорії кримінально-виконавчого права відправною, вихідною базою виступають філософські знання. У цьому зв'язку дослідник запропонував нову фундаментальну систему поглядів на виконання покарань, яка ґрунтується на радикальній зміні й розширенні теоретичних і методологічних компонентів знань про реалізацію кари.

А. Х. Степанюк акцентує увагу на тому, що для досягнення сутності виконання покарання необхідно з'ясувати, що ж лежить в основі цілепокладання при виконанні покарань, пізнати властиві процесу виконання—відбування покарання внутрішні суперечності, провести його структурування, тобто скласти структурно-функціональну характеристику діяльності з виконання по-

карань. Теоретичне пізнання останньої дозволяє розкрити її специфічні закономірності, структуру, зв'язки компонентів, що характеризуються об'єктивно якісною специфікою, визначатися з предметом кримінально-виконавчого права. Такий системний підхід дає можливість розглянути виконання покарання як складну, внутрішньо детерміновану єдність, що інтегрує пізнавальні можливості своїх складових елементів як високоорганізовану й динамічну систему, цілісне, відносно самостійне правове явище, різновид юридичної діяльності [4].

Такий підхід є цілком обґрунтованою підставою для логічного висновку про те, що діяльність із виконання покарання є основним, визначальним, домінуючим процесом, якому підпорядковані всі без винятку види діяльності органів та установ виконання покарань, що є співвідносними з карою і відповідають наперед заданому результату. Отже, виконання покарання об'єктивно визначається як реальна кінцева мета кримінально-виконавчого процесу.

Важливість дослідження А. Х. Степанюка, на нашу думку, й у визначенні основних принципів кримінально-виконавчої (екзекутивної) діяльності як основної теоретико-методичної умови кримінально-виконавчого процесу. Їх роль зумовлена, перш за все, тим, що вони містять у собі ідеальні уявлення про реальну мету кримінально-виконавчої діяльності, цілеспрямовують зусилля адміністрації органів та установ виконання покарань, надають законодавчому і нормотворчому процесу єдності визначального задуму, забезпечують загальний концептуальний характер всім нормам Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України. Відповідаючи вимогам наукової обґрунтованості, нормативності, загальної значимості для суб'єктів виконання—відбування покарання, «принципи у кримінально-виконавчому праві являють собою теоретично-обґрунтовані, відповідаючи реальній можливості виконання покарання, обумовлені об'єктивними закономірностями реалізації кари, законодавчо закріплені основні положення, що виражають сутність ексекютивної діяльності, спрямованої на здійснення правобмежень, властивим покаранням, незалежно від форм застосовуваних примусових заходів» [5].

Науково обґрунтовані теоретичні розробки взаємовпливів і взаємообумовлено-

сті кримінально-правової та кримінально-виконавчої політики у сфері реалізації кримінальних покарань здійсненні також П. Л. Фрісом — знаним і результативним дослідником кримінально-правової політики України. У науковому коментарі до визначення основних напрямів правотворчої діяльності держави і правозастосувальної діяльності відповідних державних органів у сфері реалізації кримінальних покарань він виходить з того, що кримінально-виконавчий процес є вторинним щодо кримінального закону, який визначає поняття злочину, націлює на забезпечення реалізації й кримінальної відповідальності, визначених ст. 1 КК України [6]. Хоч загалом кримінально-правова та кримінально-виконавча політика, що забезпечує реалізацію кримінальних покарань, пов'язана єдністю принципів, на яких вона здійснюється, загальних положень, понятійного апарату тощо.

Взаємодія кримінально-виконавчих установ з державними органами і недержавними організаціями

Додаткової актуальності темі нашого дослідження додає аналіз ступеня наукової розробки проблем взаємодії кримінально-виконавчих установ з державними та неурядовими інституціями у процесі реалізації виконання—відбування покарання, а також різних аспектів функціонування спеціальних установ із виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі. Подальший державний розвиток обумовлює необхідність удосконалення державної політики у цій сфері правовідносин відповідно до тієї соціально-політичної, економічної та криміногенної ситуації, що склалася в Україні.

На думку С. К. Гречанюка — сучасного вітчизняного дослідника організаційно-правових засад взаємодії кримінально-виконавчих установ з державними органами та недержавними організаціями, існуючий комплекс проблем діяльності кримінально-виконавчих установ України певною мірою обумовлений їх недостатньою науковою розробкою з позицій теорії управління та адміністративного права. З цієї метою він пропонує класифікацію форм взаємодії на таких засадах:

1) за нормативним регулюванням (передбачені — прямо або опосередковано — Кримінально-виконавчим кодексом України, врегульовані відомчими актами

Державного департаменту України з питань виконання покарань, а також міжвідомчими нормативними актами);

2) за способом здійснення співробітництва (спільна або погоджена робота, обмін інформацією);

3) за рівнями взаємодії (організаційні, тактичні);

4) за обов'язковістю організації взаємодії (обов'язкова взаємодія, взаємодія, що сприяє організації діяльності, взаємодія, що не носить обов'язкового характеру).

При цьому передбачається, що взаємодія може мати як постійний, так і епізодичний та разовий характер [7].

У цьому контексті досить проблемними є організаційно-правові питання взаємодії кримінально-виконавчих установ з державними інституціями з метою забезпечення поступової адаптації засуджених. Найбільш типові проблеми у цій сфері кримінально-виконавчого процесу:

— відсутність налагодженої системи контролю за працевлаштуванням звільнених з боку місцевих органів державної влади і їх спостережних комісій;

— поширення практики необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу звільнених від відбування покарання;

— відсутність матеріальної спроможності тимчасового працевлаштування засуджених після звільнення і поновлення їх права на житло;

— недостатня увага до цієї проблеми з боку державно-політичної еліти, що виражається у відсутності державних програм фінансової і матеріальної підтримки колишніх засуджених;

— відсутність належного організаційно-правового забезпечення функціонування державних соціальних інституцій із влаштування (у тому числі й тимчасового) звільнених.

Як видно з поданого вище переліку, основні проблеми виникають безпосередньо під час конкретної дії з надання соціальної допомоги особам, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. Тільки бездіяльністю можна пояснити пасивність органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій і об'єднань громадян на цьому важливому, завершальному етапі кримінально-виконавчого процесу. Адже ця бездіяльність, на яку, до речі, постійно нарікають Харківська, Львівська та інші правозахисні групи країни [8], відбувається на тлі позитиву законо-

давчої і нормативної врегульованості означеної сфери, яка в основному відповідає сучасним вимогам і міжнародним стандартам.

Законодавче регулювання і проблеми реалізації норм права

Йдеться, зокрема, про Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» від 10.07.2003 р. № 1104-IV і наказу Державного департаменту України з питань виконання покарань, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства праці та соціальної політики України «Про затвердження Порядку взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справ, органів праці та соціального захисту населення, центрів зайнятості щодо надання особам, які можуть бути звільнені від відбування покарання та відбули покарання, допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні, соціальній адаптації» від 04.03.2009 р. № 38/86/89.

Так, у 12 статтях Закону проведено чітку регламентацію усього процесу соціальної адаптації, включаючи тлумачення понять «звільнені особи», «соціальна адаптація», «соціальний патронаж» (ст. 1); визначення осіб, на яких поширюється дія цього Закону (ст. 2) та органів, установ і організацій, на які покладється здійснення заходів соціального патронажу (ст. 3); порядок створення житлово-побутових умов для звільнених осіб та роз'яснення їх прав на отримання жилого приміщення, передбачених Житловим кодексом України (ст. 4); надання звільненим особам медичної допомоги (ст. 5) та соціальної допомоги (ст. 6). Решта статей визначають участь об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій і окремих громадян у наданні соціальної допомоги звільненим особам (ст. 7); матеріально-технічне забезпечення і фінансування центрів соціальної адаптації та інших установ, що здійснюють заходи соціального патронажу (ст. 8); організацію освіти з урахуванням потреб національної економіки через систему професійно-технічної освіти (ст. 9); гарантії реалізації прав звільнених осіб (ст. 10); відповідальність за порушення цього Закону (ст. 11); прикінцеві положення з вказівкою Кабінету Міністрів України органам виконавчої влади про приведення своїх

нормативно-правових актів у відповідність до цього Закону (ст. 12).

Попередні законо- і нормотворчі напрацювання, що забезпечують даний напрям кримінально-виконавчої діяльності, склали юридичне підґрунтя для його сучасного визначення в КВК України, зокрема правового статусу осіб, які відбули покарання (ст. 155), надання допомоги засудженим у трудовому і побутовому влаштуванні (ст. 156), надання допомоги особам, звільненим з місць відбування покарання (ст. 157), а також здійснення громадського контролю за особами, умовно-достроково звільненим від відбування покарання (ст. 160) та визначення органів, що здійснюють контроль за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням (ст. 163), порядок здійснення контролю (ст. 164).

Таким чином, є всі підстави стверджувати про наявність у кримінально-виконавчому процесі позитивної динаміки щодо створення комплексного суспільного механізму управління цим процесом із сучасним визначенням цілей, принципів, стратегії, напрямів діяльності, основних засобів та методів політики (ідеології) держави у цій сфері суспільних відносин, а також встановлення правових норм, які їх регулюють.

Є певні зрушення і в науковому обґрунтуванні та спрямуванні кримінально-виконавчого процесу, перш за все, на захист прав, свобод і законних інтересів громадян, держави й суспільства в цілому. Зокрема нове кримінально-виконавче законодавство вперше у своїй історії закріпило основні принципи виконання і відбування покарань. Забезпечуючи одноманітний підхід до діяльності, спрямованої на досягнення мети покарання, принципи, водночас, наповнюють кримінально-виконавчий процес конкретними орієнтирами для суб'єктів виконання покарань та правилами, за якими здійснюється кара, виконуючи роль механізму кримінально-виконавчої діяльності.

Разом з тим, дещо інша ситуація склалася на сьогодні в реалізаційній частині кримінально-виконавчого процесу. Як відомо, реалізація норм права — це втілення встановлених правових норм у діяльність суб'єктів права через виконання юридичних обов'язків, використання суб'єктивних прав, дотримання заборон, застосування норм права [9]. Тобто правовими нормами визначається певний правопорядок, при характеристиці якого слід розрізняти теоретичний (ідеальний) порядок, який визначений цими норма-

ми, і фактичний — який існує в дійсності. Звичайно, їх послідовна і повна реалізація склала б якраз той ідеальний порядок, про який заявлено вище. Однак на практиці, у повсякденному житті такого стану фактично не буває, про що свідчить хоча б наявність численних правопорушень, які постійно супроводжують кримінально-виконавчий процес, і на які щоразу звертають увагу спостережні комісії й правозахисні групи та організації.

До таких проблемних питань на даному етапі реформування кримінально-виконавчої системи слід віднести:

- неналежне фінансування видатків на забезпечення діяльності кримінально-виконавчої служби та низький соціально-правовий захист її персоналу, що створює умови для поширення корупції і хабарництва; зниження рівня забезпечення спеціальною технікою та інженерно-технічними засобами охорони; погіршення системи охорони здоров'я і соціального захисту засуджених, як наслідок, небезпечне погіршення стану здоров'я населення у державі;

- недостатній професійний рівень персоналу та відсутність наукового супроводження процесу реформування кримінально-виконавчої служби;

- невідповідність значної частини установ виконання покарань і слідчих ізоляторів сучасним вимогам забезпечення прав і свобод людини і громадянина;

- низький рівень організаційно-правових форм і принципів діяльності підприємств установ виконання покарань щодо залучення засуджених до суспільно корисної праці, надання пріоритету їх професійно-технічному навчанню, формуванню та закріпленню у засуджених трудових навичок як невід'ємної складової процесу їх ресоціалізації.

Висновки

Головними пріоритетами удосконалення кримінально-виконавчого процесу, що впливають із чинників удосконалення державної політики у цій сфері суспільних відносин, є: створення відповідно до законодавства умов для тримання засуджених і осіб, узятих під варту; удосконалення системи виконання покарань, альтернативних позбавленню волі, та створення служби пробації; боротьба із захворюваннями на туберкульоз, ВІЛ/СНІДом та профілактика соматичних захворювань; удосконалення діяльності підприємств установ виконання покарань; професійної підготовки та поліп-

шення соціально-правового захисту персоналу.

Крім того, вважаємо за доцільне, з метою вдосконалення державного управління у сфері виконання покарань, а також приведення його у відповідність до міжнародних норм і стандартів, підтримати громадську ініціативу щодо створення на базі Державного департаменту України з питань виконання покарань Адміністрації Державної кримінально-виконавчої служби України, яка стане правонаступницею Департаменту і має забезпечити в установах виконання покарань та слід-

чих ізоляторах визначені законодавством порядок і умови тримання засуджених та осіб, узятих під варту, запровадити на основі вирішення цього завдання європейські стандарти у цій сфері й дотримання рекомендацій Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському, або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню.

Лише комплексний підхід до розв'язання визначених вище проблем забезпечить ефективність і стабільну динаміку кримінально-виконавчого процесу.

ПРИМІТКИ

1. Ющик О. І. Теоретичні проблеми законодавчого процесу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія правових і політичних учень» / О. І. Ющик ; НАН України, Ін-тут держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2005. — С. 2.

2. Джу́жа О. М. Науково-практичний інтерес до становлення кримінально-виконавчої та кримінологічної політики України / О. М. Джу́жа // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). — 2005. — № 11. — С. 7—8.

3. Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / А. Х. Степанюк ; Нац. юрид. академія України імені Ярослава Мудрого. — Х., 2002. — С. 14.

4. Там само.

5. Там само. — С. 18.

6. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / П. Л. Фріс ; Нац. академія внутр. справ України. — К., 2005. — 35 с.

7. Гречанюк С. К. Організаційно-правові засади взаємодії кримінально-виконавчих установ з державними органами та недержавними організаціями : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / С. К. Гречанюк ; Нац. акад. держ. податкової служби України. — Ірпінь, 2006. — С. 8.

8. Резюме проблем кримінально-виконавчої системи України щодо прав засуджених [Електронний ресурс]. // Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. — Режим доступу : <http://khp.org.ua/index.php?id=1239720218>

9. Правознавство : підруч. / за відп. ред О. В. Дзери. — 10-е вид., перероб. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2007. — С. 94.

Яцишин Михаил. Теоретико-методические проблемы современного криминально-исполнительного процесса.

Определение и усовершенствование приоритетов криминально-исполнительного процесса является важной теоретико-методологической проблемой современных исследований в данной отрасли. Проанализирована работа в направлении усовершенствования и реализации системы выполнения наказаний.

Ключевые слова: *принципы криминально-исполнительной политики, выполнение криминальных наказаний, организационно-правовые принципы.*

Yacishin Myhailo. Theoretic-methodological problems of modern criminally executive process.

Determination and improvement of priorities of criminally executive process is the important theoretic-methodological problem of modern researches in this sphere. Work in direction of improvement and realization of the system of implementation of punishments is analysed.

Key words: *principles of criminally executive policy, implementation of criminal punishments, law-based principles.*